

Бричка Анна Володимирівна,
*аспірантка кафедри культурології та
інформаційних комунікацій
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
ODCID 0000-0001-6143-5954
anna_brichka@bigmir.net*

АСКЕТИЗМ ТА СТАРЕЦТВО ЯК ЯВИЩА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Мета роботи полягає у дослідженні феноменів аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття. **Методологія дослідження** включає у себе історичний метод, що використовувався у розгляді загального стану українського чернецтва XVIII століття, герменевтичний метод для дослідження релігійних текстів, а також біографічний метод, адже досліджується конкретна особистість – Паїсій Величковський. **Наукова новизна** роботи очевидна, оскільки старецтво України XVIII століття має особливі ознаки, що відрізняють його як від західної, так і від східної традиції християнської аскези та передачі духовного досвіду. **Висновки** свідчать про те, що старецтво є рідкісним культурним феноменом, що зародився в надрах чернечої культури, проте не мав ні чіткого визначення, ні меж, ні певного суспільного статусу. Будучи духовним керівництвом визнаного ченця-аскета з певним духовним досвідом, старецтво носить характер духовного лікування, кардинальної перебудови духовного ладу учня-послушника. Завдяки діяльності видатного українського подвижника Паїсія Величковського, до XIX століття послух як аскетичний подвиг стає центральним моментом у вітчизняному чернецтві.

Ключові слова: аскетизм, духовна культура, ісихазм, старецтво, Паїсій Величковський.

*Бричка Анна Владимировна, аспирантка кафедры культурологии и информационных коммуникаций
Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств*

Аскетизм и старчество как явления духовной культуры Украины XVIII века

Цель работы заключается в исследовании феноменов аскетизма и старчества в контексте духовной культуры Украины XVIII века. **Методология исследования** включает в себя исторический метод, который использовался для рассмотрения общего состояния украинского монашества XVIII века, герменевтический метод для исследования религиозных текстов, а также биографический метод, поскольку исследуется конкретная личность – Паисий Величковский. **Научная новизна** работы очевидна, так как старчество Украины XVIII века имеет особые признаки, отличающие его как от западной, так и от восточной традиции христианской аскезы и передачи духовного опыта. **Выводы** свидетельствуют о том, что старчество является редким культурным феноменом, который зародился в недрах монашеской культуры, однако не имел ни четкого определения, ни границ, ни определенного общественного статуса. Будучи духовным руководством признанного монаха-аскета с определенным духовным опытом, старчество приобретает характер духовного лечения, кардинальной перестройки духовного строя ученика-послушника. Благодаря деятельности выдающегося украинского подвижника Паисия Величковского, до XIX века послушание как аскетический подвиг становится центральным моментом в отечественном монашестве.

Ключевые слова: аскетизм, духовная культура, исихазм, старчество, Паисий Величковский.

*Brychka Anna, postgraduate of the culturelogy and information communications The National Academy of
Culture and Arts Management*

Ascetism and eldership (staretstvo) as a phenomenon of spiritual culture of Ukraine in the XVIII century

Purpose of the article The purpose of the work is to research the phenomenon of asceticism and eldership (staretstvo) in the context of the spiritual culture of Ukraine in the XVIII century. **The methodology** includes the historical method that was used to examine the general state of Ukrainian monasticism of the XVIII century, the hermeneutic method for the study of religious texts and the biographical method, since a specific person is studied – Paisius Velichkovsky. **The scientific novelty** of the work is obvious, because eldership (staretstvo) of Ukraine in the XVIII century have special features that distinguish it from both the Western and Eastern traditions of Christian austerity and the transfer of spiritual experience. **Conclusions** indicate that the eldership (staretstvo) is a rare cultural phenomenon that originated in the depths of the monastic culture, but did not have a clear definition, no boundaries, or a certain social status. Being the spiritual guide of a recognized ascetic monk with a certain spiritual experience, eldership (staretstvo) takes on the character of spiritual treatment, a radical restructuring of the spiritual structure of the novice

disciple. Through the activities of the outstanding Ukrainian ascetic Paisius Velichkovsky until the XIX century obedience as an ascetic feat became the central point in Ukrainian monasticism.

Key words: asceticism, spiritual culture, hesychasm, eldership (staretstvo), Paisius Velichkovsky.

Актуальність теми дослідження. XVIII століття є одним із найважливіших періодів в історії української культури, що має вирішальні наслідки для прийдешніх поколінь. Адже протягом XVIII століття в Україні відбувалися процеси, пов'язані з трагічними для української культури подіями – руйнацією Запорізької Січі та ліквідацією козацької республіки, що призвели до занепаду української державності. Водночас цей період характеризується появою багатьох виданих постатей та значним культурним злетом, що на думку дослідників є «золотою добою української культури». Саме тоді в українській духовній культурі відбувається відродження аскетизму та старецтва, значну роль у якому відіграла діяльність видатного українського подвижника Паїсія Величковського (1722-1794). Однак феномени аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття наразі залишаються малодослідженими, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Аналіз досліджень і публікацій. Відомості про аскетизм та старецтво можна почерпнути з робіт, присвячених дослідженню духовної спадщини видатного українського старця Паїсія Величковського, серед яких можна відзначити праці С. Четверикова «Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество», А.-Э. Н. Тахиаоса, «Возрождение Византийского мистицизма старцем Паисием Величковским (1722–1794)», С. Шумило «Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь», Є. Владимірова «Преподобный Паисий Величковский», М. Ганицького «К жизнеописанию старца Паисия Величковского», Н. Дилевського «Старец Паисий Величковский и его болгарские читатели», Д. Кенанова «Стихова прослава на схиархимандрит Паисий Величковски», Л. Полякова «Старец Паисий Величковский как учитель аскетики», І. Паюла «Славянские ученики прп. Паисия XVIII – начала XIX веков», Г. Самуряна «Архимандрит Паисий Величковский», І. Смолич «Русское монашество», В. Старика «Неопубліковані листи Паїсія Величковського до Запорозького Війська» та інші. Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлювали І. Огієнко, М. Приселков, М. Доронович та інші. Однак сучасних комплексних спеціалізованих досліджень феноменів аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття вітчизняними науковцями поки що не проведено.

Метою даної статті полягає у дослідженні феноменів аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття.

Виклад основного матеріалу. Духовна культура України XVIII століття зазнавала вплив багатьох зовнішньополітичних факторів. В ті часи ряд регіонів України знаходився у складі різних держав. Лише наприкінці XVIII століття Правобережжя та Південь України були приєднані до Російської імперії, куди вже входили Лівобережжя та Слобожанщина. Однак Східна Галичина до середини 70-х років XVIII століття перебувала у колоніальному володінні Польщі, а з кінця XVIII століття разом з Північною Буковиною та Закарпаттям – під владою Австрійської імперії. В російській частині України розгортався процес русифікації, в Західній Україні – колонізації, онімення та мадяризації. Обидві монархії – і австрійська, і російська намагалися обмежити національно-культурний розвиток, денационалізувати українське населення, позбавити його своєї культури і знищити українську мову. Однак у XVIII столітті на українських землях вся система релігійних організацій, православних і уніатських, продовжувала бути фундаментом духовного життя українського народу. Поряд з цим православна церква, підпорядкована російському царизму, поступово ставала знаряддям русифікації українців [1].

Не кращі часи переживало й монастирське життя. Слід відзначити, що в житті української православної церкви чернецтво займає особливе місце. Виникнувши в надрах Церкви як діяльний вираз прагнення мирян до християнського ідеалу, чернецтво поступово стає самостійним інститутом Церкви, її найбільш активною і діяльною силою. Навколо цього «ядра Православ'я» концентруються і клірики, і миряни: простий народ, сановні особи, вчені богослови тягнуться до відлюдників, шукаючи розради і духовного повчання. З'явившись на Русі, чернецтво швидко поширилося по країні внаслідок того, що з самого початку аскетичне вчення християнства знайшло живий відгук в душах новонавернених людей. Чернецтво дуже швидко набуло на українських землях особливого значення ще й тому, що воно несло народу освіту і культуру, осередками якої ставали монастирі.

Крім виконання своєї церковної місії, монастирі виявлялися залученими в національно-політичне та культурне життя країни. Представники чернецтва перебували в живому і майже безперервному спілкуванні зі світом. Хоча вплив світу на чернецтво в різні епохи виявлялося з різною інтенсивністю, все ж ті чи інші

негативні явища в житті монастирів завжди були пов'язані з політичними подіями в українській історії. Взаємини між державою і Церквою на Русі завжди мали виняткове значення, і це постійно, так чи інакше, відбивалося на житті ченців, на їх поглядах, часто залучаючи духовні сили чернецтва в політичні процеси або навпаки, чернецтво ставало об'єктом уваги політичних діячів.

Так, завдяки реформам Петра I, церковна влада в особі Святішого Синоду втратила колишній, що існував до XVIII століття, тісний зв'язок з чернецтвом. Синод практично не займався питаннями монастирського життя. Реформа Петра I спричинила за собою принципові зміни у ставленні держави до Церкви. Ці зміни були надзвичайно суттєвими: «Духовний регламент» будував взаємовідносини між Церквою і державою на абсолютно новій основі. Церква втратила правову незалежність і стала державною установою – Відомством православного віросповідання. Держава взяла на себе опіку над Церквою; втручання в церковні справи стало правовою нормою, і цей принцип зберігався непорушним.

Петровські перетворення внесли релігійно-моральний розкол між вищим шаром суспільства і простим народом, що традиційно був більш консервативним. Народний побут і народна побожність, релігійно-моральні ідеали народу залишилися майже не порушеними петровськими перетвореннями, але стиль життя, звичаї і погляди дворянської верхівки стрімко змінювалися. Голос Церкви, в першу чергу в особі духовенства, не був чутний цивільною владою. Їй давали можливість говорити тільки те, що було завгодно імператору і його чиновникам. Після смерті Петра I в 1725 році нові урядові заходи, що стосувалися інституту чернецтва, продовжили його політику. Якщо в цей період і виявлялися прагнення до оздоровлення чернечого життя, то йшли вони від здорових сил всередині самого чернецтва, головним чином від старецтва XVIII і XIX століть.

Старецтво – не позначення віку і не посада, яку займають за призначенням. Старець – це специфічного роду зв'язок між наставником і послушником, який вимагає і від наставника і від послушника особливої внутрішньої готовності цей зв'язок здійснювати. Старецтво – це вищого роду учительство, коли йдеться не про розумове або моральне керівництво учнем, але про керівництво духовне. А так як керівництву підлягає спочатку душа, підвладна усіляким пристрастям, то і духовне керівництво старця носить характер духовного лікування, кардинальної перебудови духовного ладу учня-послушника.

Від наставника-старця, таким чином, потрібна здатність прозоріння душі людської до самих її останніх глибин, знання і розуміння підстав і причин її пошуків і рецепти її лікування. Так, один з найбільш оригінальних сучасних церковних письменників архімандрит Рафаїл (Карелін) зауважує: «У духовному керівництві треба володіти властивістю відчувати чужу душу. Духовними керівниками не «призначаються», кількість прочитаної літератури не робить людину духовним наставником. Тут потрібні здібності, інтуїція, благодать Духа Святого, щоб бачити душу кожної людини, відчувати її, допомогти людині знайти самого себе і свій шлях. Духівник, який діє за шаблоном і схемою, як психолог, буде калічити своїх дітей. Душа людини глибше всіх систем і схем» [5, 18].

Причому в даному випадку ніколи при істинному наставництві не йдеться про нав'язування волі старця. Старець тут виступає лише глашатаєм, транслятором волі самого Бога. Тому діада наставник-послушник перетворюється в тріаду Бог-старець-послушник. У рекомендаціях старця, таким чином, не існує ніякого тиску, ніякого свавілля, поради старця є вільним союзом двох воель – Бога і послушника, що здійснюється за допомогою керівництва старця. Тому досягнути поставленої мети можна тільки в разі, по-перше, здатності досвідченого наставника бути не оракулом, але виразником Божих вказівок і, по-друге, здібності учня слідувати цим вказівкам, вільно відсікаючи свою волю для прийняття волі Божої.

З боку старця слід виділити наступні його необхідні для наставництва якості:

- він повинен бути досвідченим молитовником, який пройшов всі стадії молитовного подвигу і досяг вершин Богоспілкування;
- бути психологом від Бога, тобто прозрівати душу послушника до самих її останніх глибин;
- володіти даром міркування, щоб зуміти словесно донести до учня Божу волю;
- мати граничну ступінь смирення для того, щоб не заступити своєю волею волю Бога по відношенню до свого учня [3, 336].

В свою чергу, послушник повинен мати наступні якості:

- повна віра;
- щирість в слові і справі;
- не виконувати ні в чому своєї волі, а завжди про все запитувати старця;
- не перечити, не сперечатися;

- вчинене і чисте сповідання гріхів і таємниць сердечних [2, 5].

З усього вищевикладеного щодо різних аспектів старецтва і суперечок навколо цього явища християнської аскетичності можна, таким чином, зробити наступний короткий висновок: вищим аскетичним подвигом подвижника є подвиг старецтва, коли подвижник отримує дар продовжити аскетичну духовну традицію через своїх учнів, а учні стають гідними сприйняти і продовжити цю традицію. При цьому слід відзначити, що саме старецтво, його статус у суспільстві завжди був трохи не визначений. По-перше, старецтво – явище рідкісне, та до того ж таке, що спонтанно виникає в надрах чернечої культури. По-друге, і саме чернецтво спочатку декларувало свою «не-мирську», зовнішню непричетність до справ «світу цього», а отже, порушувало деякі звичні соціальні норми. По-третє, навіть тоді, коли чернецтво протягом історії набуло цілком відчутні форми, з'явилися великі локалізовані громади, – і тоді старецтво залишилося в соціальному сенсі на становищі маргінального члена цих громад.

У церковній традиції старець – це той же чернець, часто навіть не священного чину, але, за внутрішнім переконанням громади, він – людина, повна Духа Святого і тому має духовно обумовлені повноваження бути для інших наставником, що направляє до духовної досконалості. Можливість стати старцем не залежить від посади або взятого на себе послуху, а залежить тільки від духовного обличчя людини.

З іншого боку, явище старецтва залишило помітний слід не тільки в чернечій культурі, а й у суспільному житті країн християнської культури. По-перше, очевидно, що поява старецтва як інституційної форми було закономірним в епоху становлення чернецтва як самостійної спільності, так і соціальної групи в тих соціальних формах, які нині нам добре відомі навіть за сучасними монастирям Греції, Сербії, Західної Європи і, звичайно, України. Зв'язок між формуванням потужних соціальних груп в середньовічних державах – чернечих спільнот і установою інституту старецтва був безсумнівно, однак він мало досліджений сучасними вченими. Другий момент – старецтво надавало не тільки сильний вплив на духовне життя ченців, але і справляло певний вплив на динаміку культурного життя соціуму в цілому. Непублічні, «келійні» директиви старця в епоху християнської цивілізації могли привести до зміни парадигм в світогляді людей в масштабах цілої держави. Особливо наочно це видно на прикладах культурної історії Візантії і її християнських сусідів – Грузії, Вірменії, Рима. Тоді духовний авторитет одного простого ченця міг протистояти думці цілого собору, наділених вищою владою церковних ієрархів і світських володарів.

У давньоруській традиції старцями називали досвідчених, що мали духовні і аскетичні пізнання, ченців. Ці досвідчені ченці через деякий час могли ставати вчителями молодих ченців. Їх часто називали батьками, наставниками, вчителями, хрещеними, старшими або старцями. Всі ці імена означали глибокий духовний і аскетичний досвід, синівську шану. У монастирі старець зазвичай не має влади, не входить в управління монастирем. Він не обирається ніким, тільки лише його духовний навик, молитовний спосіб життя робить його старцем. Старець мимоволі притягує до себе всяку душу, що шукає Бога, так як в ньому самому відчувається присутність Божу.

Феномен українського старецтва XVIII століття важко зрозуміти, якщо не спиратися на порівняльно-культурний аналіз цього явища в історичній перспективі. Однак навіть недосвідченому досліднику ясно видно, що у нашого старецтва свій особливий шлях і свої відмітні ознаки, що відривають його як від західної, так і від східної традиції християнської аскези і передачі духовного досвіду. Старець на Русі занадто самобутній, щоб розглядати його через призму вимог до духовного керівника в древніх монастирях Єгипту, Візантії чи інших центрів зародження чернечої культури. Проте необхідно простежити загальні тенденції розвитку культури чернецтва в цілому і духовного керівництва як її важливої складової.

Древнє старецтво досить добре було вивчено цілим рядом західних дослідників (Ф. Шпідлік, Г. Бунге, Т. ОЕСР та ін.). Роботи по вивченню стародавнього старецтва були і в російській дореволюційній літературі, наприклад дослідження професора С. Смирнова.

Основні риси цього явища вже коротко згадані вище. Зазвичай чернець спочатку ставав послушником будь-якого досвідченого ченця, під чим розумілася слухняність йому, тобто відсікання своєї волі. Слухняності часто були важкі, здавалися безглуздими, незрозумілими, жорстокими, але вони не були самоціллю. Без відсікання своєї волі послушник не міг вийти зі звичайного мирського існування і перейняти дух досвідченого старця. Старець мав мати певну прозорливість, щоб відчувати внутрішні порухи душі послушника і впливати на них.

Святитель Василь Великий застерігає початківців ченців від пошуків наставників, які прославились якимись зовнішніми справами. Головним критерієм при виборі наставника він називає духовний досвід і

знання Божественних Писань. Як правило, у старця був один учень або два, щонайбільше три. Наставник і його учні жили під одним дахом.

В історії чернецтва описані різні способи, якими наставники навчали учнів. Іноді старець міг нічого не говорити, а учень повинен був повторювати його справи, іноді практикувався повний послух, одкровення помислів. При будь-якому способі наставництва головною метою було виховання ченця, допомога на шляху духовного зростання.

Дослідник чернецтва С. Смирнов зазначає, що старецтво було виключно чернечим інститутом, було «основою всього ладу чернечого життя ... сумісною з усіма формами монастирського життя, і його можна спостерігати всюди, де тільки було влаштовано християнське чернецтво» [6, 25].

Стародавні монахи нерідко володіли особливими духовними даруваннями. Але Батьки чернецтва застерігали від захоплення прозорливістю, баченнями та іншими чудесами. Преподобний Пахомій повчав братію: «Людина, яка має тверду віру і живе за Божими заповідями, краще тієї, яка має дар видінь, бо вона Храм Божий» [6, 62]. Преподобний Касіян говорив, що «чудеса, збуджуючи подив, мало сприяють святому життю»; «Більше диво становить вигнати з себе пороки, ніж бісів з інших» [6, 62]. Послух наставнику був обов'язковою рисою чернечого старецтва. Але в разі виявлення брехні учень зобов'язаний був негайно припинити навчання у старця.

Якщо древнє старецтво – інститут чернечої культури, в основі якої лежить традиція ісіхазму, безперервне повторення Ісусової молитви, то феномен старецтва на українських землях XVIII століття полягає в поєднанні суворого подвижництва з активним впливом на духовне життя як чернечої громади, так і світської. Старець в українській культурній традиції – це передача життєвих і духовних настанов. Спільне в древніх і українських старців – це досконала самозречена любов. Висоти цієї чистої любові можна досягти шляхом послуху і смирення, шляхом відсікання своєї волі, постійного спостереження за своїми помислами.

Традиція старецтва на Русі має два начала – споглядальності і благодійності. Споглядальність – це мета духовного життя, що складається не в зовнішньому подвигу, а у внутрішньому наближенні до Бога, в «духовному укладенні», в «постійній увазі до себе», в боротьбі зі своїми духовними потягами, в освяченні та освіті серця «умовою молитвою». Ця мета не може бути досягнута без зречення від власної волі, без підпорядкування досвідченому духовному наставнику або, за відсутністю його, керівництву Святого Письма і Святих Отців.

В подальшому ці два начала поділяються. Якщо формально слідувати лише началу споглядальності втрачається зв'язок із світським життям людини. Однак, якщо надавати пріоритет благодійності, чернецтво поступово «секуляризується», зростається з державою, на шкоду духовному діянню. Саме останнє призвело до занепаду чернецтва та старецтва к XVIII століттю.

Відродження старецтва почалося у XVIII столітті, коли, здавалося б, обстановка в суспільстві абсолютно не сприяла цьому. Релігійна реформа Петра I, секуляризація церковних земель Катериною II, руйнування козацтва та занепад української державності – все це вело до зuboжіння монастирської культури. Українські ченці йшли в ліси а також за межі країни: на Афон, в Молдову.

Автори досліджень про вітчизняне старецтво сходяться на думці, що засновником цієї традиції є преподобний Паїсій Величковський (1722-1794). Провівши кілька років на Афонській горі, він добре володів грецькою мовою, що дозволило йому читати грецьких Отців в оригіналі і перекладати їх писання на слов'янську. Саме під впливом грецької традиції преподобний Паїсій відродив старецтво і розкрив значення чесноти послуху. «Кожен, – пише він, – повинен мати когось досвідченого в духовному керівництві, кому б він повністю віддавав свою волю і корився як Самому Господу» [4, 84]. Своім послухом Ісус Христос змінив наш непослух. Жоден інший спосіб життя крім гуртожитку з послухом не рятує людину так скоро від всіх душевних і тілесних пристрастей завдяки смиренності, яке народжується від послуху і приводить людину в її первісно чистий стан. Гуртожиток з'єднує людей великої взаємною любов'ю, всі вони стають як би єдиним тілом і членами один одного, маючи загальну главу Христа. В ім'я цієї святої любові вони коряться духовному отцю, сповідаючись йому, зрікаючись своєї волі. Послух – це найкоротші сходи до Неба, що має тільки один щабель – відкидання своєї волі. А хто відпадає від послуху, відпадає від Бога і від небес. Всі ці думки батька Паїсія були порожніми словами. Він провів їх у життя своєї громади.

Автор ґрунтовного дослідження, присвяченого життєвому шляху старця Паїсія, С. Четвериков відзначає, що «не можна правильно уявити собі духовний стан руського чернецтва і російського народу в XVIII і XIX століттях, не враховуючи духовного впливу старця Паїсія та його учнів. Цей вплив поширився більш, ніж в 100 оселях 35 епархій російської Церкви, при посередництві понад 200 учнів старця та їх

наступників. Під його впливом змінився вигляд руського чернецтва: піднеслося значення внутрішнього духовного подвигу, про характер якого можна судити зі старчої Оптиної Пустелі і по зображенню його в російській літературі – «Брати Карамазови». Славнозвісні з російських письменників (М. Гоголь, І. Киреевський, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, В. Соловйов, К. Леонтьєв та ін.) помітили цей духовний рух в російському чернецтві, вивчали його і відчували на собі його вплив» [7, 1]. Загалом, до XIX століття в результаті зростаючого інтересу до святоотецької спадщини, викликаного працями преподобного Паїсія Величковського, послух як аскетичний подвиг стає центральним моментом у вітчизняному чернецтві.

Наукова новизна роботи очевидна, оскільки старецтво України XVIII століття має особливі ознаки, що відрізняють його як від західної, так і від східної традиції християнської аскези та передачі духовного досвіду.

Висновки. Таким чином, старецтво є рідкісним культурним феноменом, що зародився в надрах чернечої культури, але не мав ні чіткого визначення, ні меж, ні певного суспільного статусу. Старецтво є духовним керівництвом визнаного ченця-аскета з певним духовним досвідом, що носить характер духовного лікування, кардинальної перебудови духовного ладу учня-послушника. Старецтво є вищим аскетичним подвигом подвижника, коли подвижник отримує дар продовжити аскетичну духовну традицію через своїх учнів, а учні стають гідними сприйняти і продовжити цю традицію.

В XVIII ст. перетворення Петра I та його наступників негативно відобразилися на церковному житті та духовній культурі України в цілому. В свою чергу, в середині чернецтва зростав занепад, викликаний надмірним залученням чернецтва до світського життя. В цих умовах старецтво стало єдиною оздоровчою силою чернецтва, духовною серцевиною Церкви, що через оздоровлення церкви здійснювало лікувальний вплив й на світське суспільство нашої країни. Завдяки діяльності видатного українського подвижника Паїсія Величковського, до XIX століття послух як аскетичний подвиг стає центральним моментом у вітчизняному чернецтві.

Література

1. Білоцерківський В. Я. Історія України: Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
2. Життя преподобних старцев Оптиної пустини // Преподобные старцы Оптиные: Жития и наставления. Москва, Харвест, 2004. 334 с.
3. Митрополит Сурожский Антоний. Духовное руководство в Православной Церкви: Труды. Москва: Предание, 2002. 336 с.
4. Поляномерульский В. Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. Оптиная пустынь, 1847. 2-е изд. 326 с.
5. Рафаил (Карелин), архимандрит. Тайна спасения. Москва: Азбука веры, 2004. 128 с.
6. Смирнов С. И. Духовный отец в Древней Восточной Церкви. Москва: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2003. 528 с.
7. Четвериков С. Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество. Москва: Правда христианства, 1998. 132 с.

References

1. Bilocerkyv's'kyj V. Ya. (2007). History of Ukraine: Textbook. Kyiv: Centr uchbovovyi literatury [In Ukrainian].
2. Prepodobnye starcy Optinskye: Zhytiya i nastavleniya. (2004). Lives of the Reverend Elders of Optina Empty. Minsk: Harvest [In Russian].
3. Mitropolit Surozhskiy Antoniy. (2002). Spiritual leadership in the Orthodox Church. Moskva: Predanie [In Russian].
4. Polyanomerul'skiy V. (1847). Life and Scriptures of the Moldavian Elder Paisius Velichkovsky. Optina pustyin [In Russian].
5. Rafail (Karelin), arhimandrit. (2004). Mystery of salvation. Moskva: Azbuka veryi [In Russian].
6. Smirnov S. I. (2003). Spiritual Father in the Ancient Eastern Church. Moskva: Pravoslavnyiy Svyato-Tihonovskiy Bogoslovskiy institut [In Russian].
7. Chetverikov S. (1998). Moldovan elder Paisius Velichkovsky, his life, teaching and influence on Orthodox monasticism. Moskva: Pravda hristianstva [In Russian].